

Obowiązek „celibatu wstrzemięźliwości” duchownych w Kościele starożytnym według przepisów prawa kościelnego i prawa rzymskiego (IV-V wiek)

The Obligation of „Celibacy of Continence” of the Clergy in the Ancient Church, according to the Rules of the Church Law and the Roman Law (4th-5th centuries)

Ks. Wojciech Wąsik¹

Abstract: In the ancient Church, celibacy was not known in the sense of the obligation of higher clergy to maintain celibacy. Married men as well as voluntarily unmarried men were ordained. There was, however, a practice of complete continence by deacons, presbyters and bishops after they had been ordained. Until the 4th century, there were no norms of law established by the Church on this issue, which resulted from the strict provisions of Roman law, which was aimed at celibates. The point was not to give an excuse to persecute Christians. Only the introduction of new rules of religious policy by Constantine the Great in the 4th century changed the situation. The Synod of Elvira introduced the oldest, established particular law concerning celibacy of continence. Successive synods ordered the clergy to exercise continence due to their service performed to God, and for failing to do so (exercise continence), they were punished by losing their church office. The synod forbade ordaining men who were married a second time, and the so-called *spiritual marriages* of the clergy with *syneisacts*. The First Council of Nicaea introduced a law for the whole Church. It not only ordered clergymen to live in a perfect continence, but it also forbade married clergymen from living with their lawful wife. Popes from the 4th and 5th centuries issued decretals ordering the clergy to maintain celibacy of continence, and they justified this by the worship of God. Also Roman state law sanctioned the celibacy of continence existing in the Church.

Keywords: celibacy; continence; clergy; church synod; ecumenical council; papal decretals

Według encyklopedycznej definicji termin celibat (od łac. *caelebs* – ‘bezzenny’) oznacza obierany w duchu wiary stan bezżeństwa, zazwyczaj jako zobowiązanie związane ze ślubem czystości lub święceniemi diakonatu, prezbiteratu i biskupstwa². Zakaz zawierania małżeństw

¹ Ks. dr Wojciech Wąsik (†2024), asystent, Wydział Teologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska; email: wwasik@kielce.opoka.org.pl; ORCID: 0000-0001-9443-3429.

² Por. J. Strojnowski, *Celibat*, EK II 1394-1395.

przez duchownych pojawił się dopiero w średniowieczu i łączony jest z Soborem Laterańskim II z 1139 roku, a bezwzględny obowiązek zachowania bezżeństwa przez wyższe duchowieństwo wprowadził Sobór Trydencki. Z badań naukowych wynika, że w Kościele najpierw istniała praktyka zachowania wstrzemięźliwości przez duchownych, a dopiero później pojawił się obowiązek bezżeństwa, dlatego w literaturze przedmiotu wspomina się o tzw. „celibacie wstrzemięźliwości” (łac. *continentia*), w odróżnieniu od „celibatu bezżeństwa” (łac. *caelibatus*)³. Czy taki stan rzeczy oznacza, że prawo Kościoła w pierwszych wiekach chrześcijaństwa zezwalało, aby duchowni mogli się swobodnie żenić i korzystać z praw małżeńskich? Oddany do rąk czytelnika artykuł będzie starał się dać odpowiedź na to pytanie.

Problematyka badawcza niniejszego historyczno-kanonicznego opracowania obejmie w kolejnych punktach rozłożonych na szczegółowe zagadnienia tematykę celibatu wstrzemięźliwości w okresie IV i V wieku, gdy zaczął się on przekształcać z zasady prawa zwyczajowego w obowiązek jurydyczny, ujęty w przepisy prawa stanowionego. W badaniach przyjęty został schemat od analizy do syntezy. Prześledzone zostaną normy synodów partykularnych (IV-V wiek), kanony dyscyplinarne I soboru powszechnego w Nicei z 325 roku, dekretały papieskie (IV-V wiek) oraz uwzględniony zostanie wpływ prawa rzymskiego na prawo kościelne w omawianym okresie.

1. Celibat w statutach synodów IV i V wieku

Badania Franza Funka (XIX wiek) wykazały, że najstarsze przepisy dotyczące obowiązku zachowania przez duchownych celibatu wstrzemięźliwości pojawiły się w ustawodawstwie kościelnym dopiero w IV wieku⁴. W pierwszych wiekach Kościoła święcono zarówno celibatariuszy, jak i mężczyzn żonatych. Celibat polegający na bezżeństwie był dobrowolny, bardzo wcześnie natomiast pojawiła się praktyka zachowywania przez duchownych żonatych wstrzemięźliwości. Pierwsze próby

---

³ Por. S. Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym. Początki obowiązku wstrzemięźliwości dla duchownych na Wschodzie i na Zachodzie*, tł. S. Stańczyk, Tuchów 2000, s. 9-11; B. Kastelik, *Celibat wczoraj i dziś. Myśl Teologiczna 92*, Kraków 2018, s. 13-14.

⁴ Por. F. Funk, *Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen*, t. 1, Paedern 1897, s. 121-122.

przekształcenia tego zwyczaju w prawo stanowione łączone są ze statutami uchwalanymi przez synody partykularne⁵.

1.1. Synod w Elwirze z 306 roku

Doniosłe znaczenie dla kształtowania się instytucji celibatu duchownych miał synod w Elwirze (w pobliżu Grenady, na terenie Hiszpanii), który odbył się w 306 roku pod przewodnictwem biskupa Feliksa z Acci, przy udziale 19 biskupów, 24 prezbiterów i pewnej liczby diakonów oraz świeckich. Podczas wcześniejszych prześladowań Kościoła ze strony *Imperium Romanum* doszło do załamania karności w wielu obszarach życia chrześcijańskiego. Wymagało to uporządkowania⁶. Owocem tego Synodu, który dokonał przeglądu prawie całej doktryny i dyscypliny kościelnej, było uchwalenie 81 kanonów⁷. Nie bez znaczenia jest fakt, że w przygotowaniu i redakcji norm omawianego synodu dużą rolę odegrał Biskup Hozujsz z Kordoby, późniejszy doradca w sprawach teologicznych cesarza Konstantyna Wielkiego⁸. Kanony uchwalone przez synod szczegółowo regulowały życie chrześcijan, działalność instytucji kościelnych, pokutę publiczną, kary kościelne, zasady dotyczące duchowieństwa⁹, a według

---

⁵ Por. J.N. Jager, *Le celibat ecclesiastique dans ses rapports religieux et politiques*, Paris 1836, s. 61; A. Szafrąński – W. Wójcik, *Celibat. B. Kościół zachodni*, EK II 1399; H. Stawniak, *Celibat*, w: *Leksykon Prawa Kanonicznego*, red. M. Sitarz, Lubin 2019, k. 372; Kastelik, *Celibat wczoraj i dziś*, s. 41.

⁶ Por. A. Winterslow Dale, *The Synod of Elvira and christian life in the fourth century. A historical essay*, London 1882, s. 1-45; A. Stickler, *The Case for Clerical Celibacy. Its Historical Development and Theological Foundations*, San Francisco 1995, s. 21; Szafrąński – Wójcik, *Celibat. B. Kościół zachodni*, II 1399; F. Drączkowski, *Elwira*, EK IV 906; *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, ŻMT 37, Kraków 2006, s. 49-50, przyp. A; J. Lewandowicz, *O brzmieniu i tłumaczeniu kanonu 33 synodu w Elwirze najstarszego oficjalnego tekstu Kościoła o celibacie duchowieństwa*, VoxP 33 (2013) s. 211.

⁷ Por. F. Drączkowski, *Elwira*, EK IV 906; J.M. Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique de l'ordination des homes sacramentellement mariés dans l'Eglise latine (can. 277, § 1)*, Ottawa 2021, s. 40-41; M. Pastuszko, *Sakrament święceń (kanony 1008-1054)*, Kielce 2008, s. 387; Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 99-100.

⁸ Por. I. Čairović, *Possible Influence of Hosius of Cordoba on Decisions Made at the First Ecumenical Council (325). Analogy of Canons from the Councils of Elvira, Arles and Nicea*, „Bogosłowni vestnik” 77 (2017) s. 102-103.

⁹ Por. Drączkowski, *Elwira*, k. 906; A. Żurek, *Synody wczesnochrześcijańskie*, w: *Synody Diecezji Tarnowskiej*, t. 7, red. A. Żurek – J. Soprych, Kraków 2017, s. 39.

Jamesa Brundagea była to również próba zdefiniowania chrześcijańskiej tożsamości w odniesieniu do pogańskiego świata¹⁰. Synod w Elwirze zajął się również dyscypliną duchownych¹¹, wymagając od nich surowszych standardów zachowań niż od świeckich, szczególnie w sferze seksualnej, i nakładając surowe kary za nieprzestrzeganie norm¹². Dlatego pojawiła się hipoteza, że celem, jaki przyświecał autorom kanonów z Elwiry, było wyodrębnienie duchownych jako elitarniej grupy wewnątrz wspólnoty chrześcijańskiej¹³.

Synodowi temu przypisuje się wprowadzenie po raz pierwszy w historii Kościoła stanowionych norm prawa na temat celibatu wstrzemięźliwości duchownych¹⁴, ale jedynie w wymiarze prawa partykularnego, dla Kościoła w Hiszpanii. Do naszych czasów nie zachował się żaden oryginalny kodeks z kanonami z Elwiry, a ich teksty dotarły do nas za pośrednictwem różnych późniejszych zbiorów prawa kanonicznego, wśród których wymienia się m.in. *Epitome Hispanica* (VI wiek), *Collectio Hispana* (VII wiek), *Decretum Burchardi Wormatiensis* (XI wiek), zbiór *Tripartita Ivona* z Chartres (XI wiek), *Decretum Gratiani* (XII wiek). Ślady tych kanonów możemy odnaleźć również w hiszpańskich księgach pokutnych¹⁵.

Małżeństwa duchownych stały się problemem dla władz kościelnych, dlatego podjęte zostały próby rozwiązania tej kwestii¹⁶. Dotyczy tego dwa kanony synodu z Elwiry (kan. 27 i kan. 33)¹⁷. Niektórzy historycy prawa kanonicznego uważają nawet, że sumaryczne zestawienie tych norm można interpretować nie tylko jako nakaz zachowania wstrzemięźliwości, ale również jako zalecenie zachowania celibatu (w sensie beżeństwa)¹⁸. Wydaje się to jednak nadinterpretacją.

---

¹⁰ Por. J.A. Brundage, *Law, Sex, and Christaian Society in Medieval Europe*, Chicago – London 1990, s. 70.

¹¹ Por. Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 41.

¹² Por. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, s. 69; G. Ryś, *Celibat*, Kraków 2019, s. 38.

¹³ Por. Ryś, *Celibat*, s. 39.

¹⁴ Por. Pastuszko, *Sakrament święceń (kanony 1008-1054)*, s. 387; C. Cochini, *Le celibat sacerdotal dans la tradition primitive de l'Église*, s. 1-2, w: https://clerus.org/clerus/dati/2002-04/05-6/Celib_sac.htm (dostęp: 1.08.2023).

¹⁵ Por. M. Lázaro Sánchez, *L'Etat actuel de la recherche sur le concile d'Elvire*, „Revue des sciences religieuses” 82/4 (2008) s. 4.

¹⁶ Por. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, s. 69.

¹⁷ Por. Pastuszko, *Sakrament święceń (kanony 1008-1054)*, s. 387.

¹⁸ Por. Pastuszko, *Sakrament święceń (kanony 1008-1054)*, s. 387.

Kan. 27 uregulował problem zamieszkania duchownych z kobietami. Stanowił on, że biskup lub jakikolwiek duchowny może mieć u siebie tylko siostrę lub córkę – dziewicę Bogu poświęconą. Żadnej obcej mieć nie może¹⁹. Według Jeana Marie Anoha analizowana norma nie rozróżnia duchownych na żonatych i żyjących w celibacie, dlatego dotyczy ona jednych i drugich. Przy czym użyty w tekście kanonu termin *extraneam* ('obcej') należy odnosić również do żon duchownych²⁰. Sugerowałyby to, że małżeństwa wyższego duchowieństwa były niepożądane²¹. Zdaniem Hansa Achelisa kan. 27 należy rozważać również w kontekście zwyczaju zawierania tzw. „duchowych małżeństw”, które pojawiły się ok. II i istniały w IV wieku. W starożytności zjawisko to było dosyć powszechne. Prawo rzymskie pod surowymi sankcjami nakazywało wszystkim mężczyznom i kobietom zawrzeć małżeństwo, a to stwarzało problem osobom chcącym żyć ascetycznie i zachować dziewictwo. Dlatego zawierali oni związki na wzór małżeństwa. Duchowni w takich duchowych małżeństwach żyli wspólnie pod jednym dachem, zachowując wstrzemięźliwość seksualną, z poświęconymi Bogu dziewczynami zwanymi „synezaktami”, które składały ślub czystości. Synezakty świadczyły im posługi domowe, pełniąc rolę gospodyń. Zdarzały się jednak przypadki nadużyć w tej materii, co wywoływało zgorzienie²². Analizowany kanon wymierzony był w nieprawidłowości związane z takimi quasi-małżeństwami, zakazując ich duchownym, podobnie jak życia w konkubinacie. Synod zezwolił duchownym przebywać pod jednym dachem tylko z siostrą lub córką, o ile były poświęconymi Bogu dziewczynami²³, aby nikt nie wpadł na pomysł pomylenia takiej kobiety z kochanką²⁴.

Kan. 33 nakazał biskupom, prezbiterom i diakonom pełniącym posługę powstrzymać się od współżycia z żonami i nie rodzić dzieci. Kto by

---

¹⁹ Por. Concilium Eliberitanum, *Canones*, can. 27, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 37, Kraków 2006, s. 54.

²⁰ Por. Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 42.

²¹ Por. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, s. 70.

²² Por. H. Achelis, *Virgines subintroductae. Ein Beitrag zum VII Kapitel des I Korintherbriefs*, Leipzig 1902, s. VI, 1-3, 34, 37-38, 69; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 50; Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 120; H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, s. 66-67.

²³ Por. Achelis, *Virgines subintroductae*, s. 34; H. Deen, *Le celibat des prêtres dans les premiers siècles de l'Église*, Paris 1969, s. 20; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 50.

²⁴ Por. Achelis, *Virgines subintroductae*, s. 37.

tak czynił, miał być odsunięty od honoru duchowieństwa²⁵. Nie chodziło tutaj o zaostrzenie dyscypliny w związku z wstrzemięźliwością obowiązującą w dniach pełnienia przez duchownych służby liturgicznej, ale o całkowity zakaz współżycia z żonami, i to bez wyjątku, pod karą utraty urzędu. Wstrzemięźliwość w tym kanonie uzasadniona została wprowadzeniem duchownego na urząd związany ze sprawowaniem kultu Bożego. Dlatego duchowny od dnia przyjęcia święceń powinien żyć wstrzemięźliwie²⁶. Wspomniany kanon zmuszał żonatych duchownych do życia z dala od swoich żon, aby intensywniej mogli poświęcić się swojej posłudze w Kościele²⁷. Kanon ten, wprowadzając nakaz wstrzemięźliwości seksualnej, nie stworzył nowego prawa, ale potwierdził istniejącą już wcześniej praktykę i prawo zwyczajowe²⁸.

Zdaniem niektórych uczonych kan. 33 nie został uchwalony na synodzie w Elwirze, ale jest znacznie późniejszy. Według Maurycego Meigne miałby on powstać ok. 380 roku i być wymierzony przeciwko pryscylianom, którzy domagali się od wiernych radykalnej ascezy i życia w celibacie, a małżeństwo i prokreację traktowali jako uchybienia²⁹. Teorii tej nie da się utrzymać, aczkolwiek Jose Vilella Masana i Pere-Eric Barreda, na podstawie badań leksykalnych i składniowych, uważają, że wiele kanonów synodu z Elwiry (być może również kan. 33) w ich obecnej formie zostało rozszerzonych o glosy i dodatki. Jednak na obecnym poziomie badań nie ma możliwości ustalenia rzeczywistego zakresu modyfikacji oryginalnego tekstu³⁰. Tytuły kanonów natomiast są późniejsze³¹.

²⁵ Por. Concilium Eliberitanum, *Canones*, can. 33, s. 55.

²⁶ Por. Lewandowicz, *O brzmieniu i tłumaczeniu kanonu 33 synodu w Elwirze*, s. 214; Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 100-101; E. Jombart, *Célibat des clercs en droit occidental*, w: *Dictionnaire de droit canonique sous la direction R. Naz*, t. 3, Paris 1942, k. 133.

²⁷ Por. Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 44.

²⁸ Por. Lewandowicz, *O brzmieniu i tłumaczeniu kanonu 33 synodu w Elwirze*, s. 214-215.

²⁹ Por. M. Meigne, *Concile ou collection d'Elvire*, „Revue d'Histoire Ecclésiastique” 70 (1975) s. 383-385; Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 99; Kastelik, *Celibat wczoraj i dziś*, s. 42; K. Sordyl, *Dzieje schizmy pryscylikańskiej (370- 385) Dramatyczna likwidacja pryscylianizmu*, *VoxP* 33 (2013) s. 319.

³⁰ Por. M. Lázaro Sánchez, *L'Etat actuel de la recherche sur le concile d'Elvire*, „Revue des sciences religieuses” 82/4 (2008) s. 10; J. Vilella – P. Barreda, *Los cánones de la Hispana atribuidos a un Concilio Iliberritano. Estudio filológico*, w: *I concili della cristianità occidentale. Secoli III-V. XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 3-5 maggio 2001*, *Studia Ephemeridis Augustinianum* 78, Roma 2002 s. 545-579.

³¹ Por. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, s. 49*, przyp. A.

1.2. Synod w Arles z 314 roku

W 314 roku na terenie Galii w Arles odbył się synod zwołany przez Cesarza Konstantyna Wielkiego, który to synod zajął się sprawą donatystów, ustaleniem daty Wielkanocy, życiem i organizacją Kościoła, ale również sprawami dyscyplinarnymi. Synod ten uchwalił prawo dla całego Kościoła zachodniego, chociaż nie był soborem ekumenicznym. Obok Arcybiskupa Marinusa, który mu przewodził ze strony Kościoła, zgromadziło się na synodzie 33 biskupów z Galii, Hiszpanii, Afryki Północnej oraz z Italii³².

Biskupi zebrani na tym synodzie poświęcili tematyce celibatu duchownych dwa kanony: kan. 25 i kan. 29³³. Współcześnie uważa się, że kanony te są tylko przypisywane synodowi w Arles z 314 roku, ale faktycznie, co do treści, uchwalone zostały na Synodzie Rzymskim z 386 roku³⁴.

Kan. 25 stanowi, że duchowny nie może się żenić z niedziewicą, a świeckiego, który taką poślubił, nie dopuszcza się do stanu duchownego³⁵. Zakaz ten jest adresowany zarówno do duchownych, którzy po przyjęciu święceń zawierali małżeństwo, jak i do świeckich mężczyzn, ustanawiając dla nich przeszkodę do przyjęcia święceń. Ponieważ z urzędem duchownego wiązał się autorytet, godność i prestiż, dlatego zostały im postawione wysokie wymagania moralne, aby byli bez zarzutu, również gdy chodzi o zobowiązanie do zachowania wstrzemięźliwości. Rozwiążność traktowano w tamtych czasach jako szczególnie odrażający grzech, który wymagał publicznej kościelnej pokuty. Urzędu duchownego nie mógł przyjąć ani go pełnić ten, kto takiej publicznej pokucie kościelnej podlegał i wywoływał zgorszenie. Zawarcie małżeństwa z dziewczyną traktowano jako swoistą gwarancję zachowania wstrzemięźliwości przez duchownego, ponieważ życie w czystości małżeńskiej zależało również od żony³⁶.

---

³² Por. M. Banaszak – A. Weiss, *Arles*, EK I 926; W. Góralski, *Wprowadzenie do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce*, Lublin 1991, s. 14-15; *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, s. 68*, przyp. A; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 46.

³³ Por. Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 47.

³⁴ Por. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, s. 74, przyp. 4; Kastelik, *Celibat wczoraj i dziś*, s. 43, przyp. 132.

³⁵ Por. Concilium Arelatense, *Canones*, can. 25, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, ŻMT 37, Kraków 2006, s. 74.

³⁶ Por. Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 114-117.

Kan. 29 nakazał, aby kapłani i diakoni nie współżyli ze swoim żonami, ponieważ pełnią codzienną służbę Bożą. Ktokolwiek postąpiłby wbrew temu postanowieniu, miał zostać pozbawiony godności duchownego³⁷. Kanon ten miał na celu chronić świętość posługi duchownych. Z tej racji mężczyzna, który przyjął sakrament święceń, a święcono wtedy również żonaty, musiał powstrzymać się od współżycia seksualnego z żoną³⁸. Analizowany przepis wyraźnie nawiązuje do kan. 33 synodu w Elwirze³⁹. Obie normy zachowują podobny schemat: mamy tych samych adresatów, istnieje zbieżność treści kanonów (zakaz współżycia duchownych z ich żonami), podobna jest motywacja prawna (ze względu na służbę Bożą), podobne są sankcje za niezachowanie nakazu (pozbawienie urzędu)⁴⁰.

1.3. Synod w Ancyrcze z 314 roku

W 314 roku z udziałem kilkunastu biskupów z Azji Mniejszej, pod przewodnictwem Biskupa Marcelego, odbył się w Ancyrcze (Ankara) synod poświęcony upadłym (*lapsi*) oraz sprawom dyscyplinarnym⁴¹. Synod ten wydał jeden kanon (kan. 10), który dotyczy celibatu wstrzemięźliwości duchownych. Stanowi on, że diakoni, którzy w chwili przyjmowania święceń zadeklarowali i stwierdzili, że chcą zawrzeć małżeństwo, gdyż nie mogą żyć w celibacie, jeśli później się ożenią, mogą nadal pełnić swoje funkcje, ponieważ biskup udzielił im na to zgody. Ci jednak, którzy nie zgłosili zastrzeżeń i przyjęli święcenia, zgadzając się zachować bezżenność, a później się ożenili, powinni zostać złożeni z funkcji diakańskich⁴². Grecki tekst kanonu jest mało precyzyjny i niepewny, dlatego w różny sposób jest on interpretowany⁴³. Według jednej z teorii święcenia diakonatu nie wykluczały w Kościele na Wschodzie późniejszego zawar-

³⁷ Por. Concilium Arelatense, *Canones*, can. 29, s. 74-75.

³⁸ Por. B. do Espírito Santo LC, *O celibato sacerdotal e diaconal no cânon 29o do concilio de Arles de 314*, „Alpha Omega” 23/2 (2020) s. 224 i 238-239.

³⁹ Por. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, s. 75, przyp. 1; do Espírito Santo LC, *O celibato sacerdotal e diaconal no cânon 29o do concilio de Arles de 314*, s. 230-231.

⁴⁰ Por. do Espírito Santo, *O celibato sacerdotal e diaconal* 231; C. Cochini, *Origini apostoliche del celibato sacerdotale*, tł. A. Perlasca, Roma 2011, s. 192.

⁴¹ Por. A. Weiss, *Ankara*, EK I 619; *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, s. 62*, przyp. D.

⁴² Por. Concilium Ancyranum, *Canones*, can. 10, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, ŻMT 37, Kraków 2006, s. 65.

⁴³ Por. Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 111.

cia małżeństwa, a zakaz taki pojawił się dopiero na synodzie w Neocezarei⁴⁴. Inna teoria bazuje na użytych w tekście kanonu greckich terminach *katastasis* (przygotowanie do diakonatu) oraz *cheirotonia* (właściwe święcenia). Według niej kan. 10 zezwalał na zawarcie małżeństwa jedynie tym, którzy mieli niższe święcenia i ubiegali się o diakonat. Nie zezwalał na małżeństwo mężczyznom, którzy przyjęli już święcenia diakonatu. Niższe duchowieństwo nie było zobowiązane do wstrzemięźliwości ani nie było objęte zakazem zawierania małżeństw. Jeśli kandydat do diakonatu przed święceniami wyraził chęć zawarcia małżeństwa, to składając deklarację i za zgodą biskupa, mógł je zawrzeć, ale obowiązywała go wstrzemięźliwość. Jeśli zawarł małżeństwo po święceniach diakonatu, to w ten sposób wykazywał, że nie potrafi zachować wstrzemięźliwości, a to uniemożliwiało mu wykonywanie święceń diakonatu. Tracił urząd diakona, ale mógł dalej wykonywać funkcje związane z niższymi święczeniami⁴⁵. Diakoni mogli zawrzeć związek małżeński po święceniach tylko wtedy, gdy zastrzegli sobie to prawo przed święceniami i zgodził się na to biskup. Wtedy nie tracili swojego urzędu. Jeśli jednak nie dokonali takiego zastrzeżenia, to godzili się żyć w stanie bezzennym. Dlatego w przypadku późniejszego zawarcia małżeństwa tracili swój urząd diakoński⁴⁶.

1.4. Synod w Neocezarei z 314-319 roku

Synod w Neocezarei, pod przewodnictwem Biskupa Witalisa z Antiochii, w którym udział wzięło 19 biskupów, uchwalił 14 kanonów dyscyplinarnych. W kan. 1 zakazał on prezbiterom zawierania małżeństw po przyjęciu święceń. Ojcowie synodu postanowili, że prezbitera, który pojmie żonę, należy pozbawić funkcji, jeśli w dodatku dopuści się rozpusty lub cudzołóstwa, należy go wygnąć, aby się nawrócił⁴⁷. Kanon ten należy rozpatrywać, uwzględniając kan. 9 i kan. 10 tegoż synodu. Pierwszy z nich postanawiał, że prezbiter, który popełnił grzech cielesny przed

⁴⁴ Por. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, s. 65*, przyp. A.

⁴⁵ Por. Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 112-114.

⁴⁶ Por. E. Herman, *Célibat des clercs en droit oriental*, w: *Dictionnaire de droit canonique sous la direction R. Naz*, t. 3, Paris 1942, k. 147.

⁴⁷ Por. Concilium Neocaesareense, [*Canones*], can. 1, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, *ŻMT 37*, Kraków 2006, s. 75-75*; Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 111.

święceniami, a potem dobrowolnie grzech ten wyznał, nie powinien sprawować Eucharystii, ale może pełnić inne funkcje związane ze swoim urzędem. Jeśli natomiast jego grzech jest tajny, to należy pozostawić go jego własnemu sumieniu. Kan. 10 stanowił, że diakon, który dopuścił się takiego samego grzechu, powinien być pozbawiony funkcji diakona⁴⁸. Ponieważ na wyższe duchowieństwo nałożony został obowiązek zachowania wstrzemięźliwości, to grzechy związane z naruszeniem czystości przed przyjęciem święceń świadczyły, że po przyjęciu święceń duchowny nie będzie zdolny do zachowania wstrzemięźliwości i może być skłonny do grzechu rozpusty. Dlatego synod wprowadził surową zasadę retroaktywności kar (działania prawa wstecz) za wspomniane przestępstwa, jaką było pozbawienie urzędu, również w sytuacji, gdy przestępstwo ujawniło się po przyjęciu święceń⁴⁹.

1.5. Synod w Kartaginie z 348 roku

Pomiędzy oficjalnymi dokumentami, które zawierają przepisy starożytnego Kościoła na temat celibatu wstrzemięźliwości, szczególne miejsce zajmują kanony dyscyplinarne synodu, który odbył się w Kartaginie w 348 roku. Zebrali się tam biskupi afrykańscy pod przewodnictwem Biskupa Gratusa⁵⁰. Synod ten w kwestii obowiązku zachowania wstrzemięźliwości nawiązał do kan. 27 synodu w Elwirze i kan. 3 soboru w Nicei. Przy czym interpretacja tamtych norm nabrała na synodzie w Kartaginie bardziej rygorystycznego wymiaru. Biskupi afrykańscy w kan. 3 nie tylko zakazali duchownym wspólnego zamieszkania z żonami w jednym domu, ale też dla uniknięcia podejrzenia o naruszenie czystości i doskonałej wstrzemięźliwości, aby uniknąć sposobności do grzechu, nakazali im, aby nikomu nie dawali do siebie dostępu, pod karą pozbawienia godności kościelnych⁵¹.

⁴⁸ Por. Concilium Neocaesareense, [*Canones*], can. 9-10, s. 76-76*.

⁴⁹ Por. Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 116.

⁵⁰ Por. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, s. 193-193*, przyp. C; A. Barla, *L'obligation canonique du celibat des ministres, vers 380 en Occident et en Orient. Comparaison entre les Traditions orientales et occidentales*, Université de Strasbourg b.r.w. s. 195.

⁵¹ Por. Concilium Carthaginense, *Canones*, can. 3, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, *ŻMT 37*, Kraków 2006, s. 195; Barla, *L'obli-*

1.6. Synody galijskie z Valence i Orange

Synod w Valence d' Agen, w którym wzięło udział 21 biskupów, odbył się w lipcu 374 roku, pod przewodnictwem Florencjusza biskupa Vienne. Zajął się on święceniami, pokutą i udzielaniem powtórnych chrztów. Wydał postanowienia dla Kościoła w Galii. W kan. 1, który nawiązywał do kan. 25 synodu z Arles z 314 roku, zakazał udzielania święceń mężczyznom drugi raz żonatym lub będących drugi raz mężami swych żon⁵².

Synod w Orange z 441 roku, zwany synodem szesnastu biskupów (*Arausicanum sexdecim episcoporum*), zajmował się sprawami dyscyplinarnym. Kwestii wstrzemięźliwości duchownych poświęcono trzy kano-ny. Zdecydowano, aby mężczyźni żonatych nie dopuszczać do przyjęcia święceń diakonatu, o ile wcześniej nie złożą ślubu zachowania czystości. Tych diakonów, którzy po przyjęciu święceń nie zachowali wstrzemięźliwości, postanowiono pozbawić urzędu. Duchownych natomiast, którzy jeszcze przed przyjęciem święceń popadli w grzech niewstrzemięźliwości, nie wolno było wyżej promować⁵³.

2. Sobór powszechny w Nicei 325 roku

Cesarz Konstantyn Wielki zwołał w 325 roku do Nicei sobór uważany za pierwszy sobór ekumeniczny⁵⁴. Jego obrady odbywały się prawdopodobnie w auli letniego pałacu imperatora przy osobistym udziale cesarza⁵⁵. Wzięło w nim udział ponad 200 biskupów. Nie wiadomo, kto przewodniczył obradom: bp Hozjusz z Kordoby, bp Eustacjusz z Antiochii, bp Aleksander z Aleksandrii czy też legaci papiescy, prezbiterzy Wit

---

gation canonique du celibat des ministres, vers 380 en Occident et en Orient, s. 195-197; Kastelik, *Celibat wczoraj i dziś*, s. 42.

⁵² Por. Concilium Valentinum, *Canones*, can. 1, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, ŻMT 37, Kraków 2006, s. 280-280*.

⁵³ Por. Concilium Arausicanum, can. 21-23, w: *Dokumenty synodów od 439 do 504 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 6, ŻMT 62, Kraków 2011, s. 19-19*; Kastelik, *Celibat wczoraj i dziś*, s. 43.

⁵⁴ Por. K. Schatz, *Sobory powszechne, punkty zwrotne w historii Kościoła*, tł. J. Zakrzewski, Kraków 2001, s. 26; M. Piechocka-Kłós, *Sobory powszechne w epoce późnego cesarstwa (IV-VI w.)*, SW 48 (2011) s. 294.

⁵⁵ Por. Schatz, *Sobory powszechne, punkty zwrotne w historii Kościoła*, s. 26; M. Piechocka-Kłós, *Konstantyn I Wielki i Sobór Nicejski I (325) w wybranych źródłach historycznych*, „NURT SVD” 1 (2020) s. 122.

i Wincenty⁵⁶. Z dokumentów Soboru Nicejskiego zachowały się nicejskie wyznanie wiary, kanony dyscyplinarne i list soboru do Kościoła w Aleksandrii⁵⁷.

Sobór Nicejski I zajął się zagadnieniami doktrynalnymi, dogmatami o Trójcy Świętej i o bóstwie Chrystusa, zwalczając kontrowersję ariańską. W trosce o zapewnienie realizacji misji Kościoła w gminach chrześcijańskich, bazując na kanonach wcześniejszych synodów, uchwalono dwadzieścia kanonów dyscyplinarnych, które były pierwszą próbą ujednoczenia prawa dla całego Kościoła⁵⁸. Na omawianym soborze padła propozycja, prawdopodobnie ze strony biskupa Hozjusza z Kordoby, aby wprowadzić obowiązkowy celibat łącznie z obowiązkiem wstrzeźliwości dla biskupów, prezbiterów i diakonów. Spotkało się to ze sprzeciwem. Zachęcano do nienakładania zbyt wielkich ciężarów w tej materii, a motywowano to zarówno biblijnie, jak i prawem naturalnym. Uważano, że wystarczy, gdy duchowni zgodnie z tradycją będą unikali *digamii*, tzn. nie będą żenili się powtórnie. Jednak nie powinni być oddzielani od prawowitych żon, które poślubili jeszcze jako świeccy⁵⁹.

Sobór Nicejski I w kan. 3⁶⁰, starając się chronić godność duchowieństwa⁶¹, zabronił całkowicie biskupom, prezbiterom, diakonom i wszystkim członkom stanu duchownego zamieszkiwać z kobietą, chyba że jest to matka, siostra, ciotka lub inna osoba będąca poza podejrzzeniami⁶². Tekst tego kanonu w katalogu kobiet, z którymi duchowny może miesz-

⁵⁶ Por. *Sobór Nicejski I (325), wprowadzenie*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1, opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 24, Kraków 2002, s. 22.

⁵⁷ Por. Schatz, *Sobory powszechne, punkty zwrotne w historii Kościoła*, s. 28; Piechocka-Kłós, *Sobory powszechne w epoce późnego cesarstwa (IV-VI w.)*, s. 295.

⁵⁸ Por. M. Starowieyski, *Sobory niepodzielonego Kościoła*, Kraków 2016, s. 33-46; H. Pietras, *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty. Komentarze*, Kraków 2013, s. 121-142; Schatz, *Sobory powszechne, punkty zwrotne w historii Kościoła*, s. 22-24; Barla, *L'obligation canonique du celibat des ministres, vers 380 en Occident et en Orient*, s. 67.

⁵⁹ Por. Pietras, *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty. Komentarze*, s. 141; D. Kasprzak, *Rozwój i motywacja kościelnej doktryny o celibacie duchownych (IV-VII w.)*, w: *Stosowność celibatu w relacji do kapłaństwa*, red. H. Sławiński, Kraków 2012, s. 105-106; Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 11-13.

⁶⁰ Por. Kastelik, *Celibat wczoraj i dziś*, s. 44-45.

⁶¹ Por. Schatz, *Sobory powszechne, punkty zwrotne w historii Kościoła*, s. 31.

⁶² Por. *Concilium Niceanum I, [Canones]*, can. 3, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1, opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 24, Kraków 2002, s. 29.

kać pod jednym dachem, nie wymienił prawowitej żony duchownego, a należy pamiętać, że w tamtych czasach święcenia przyjmowali również mężczyźni żonaci, na których ciążył zakaz współżycia z prawowitą żoną po przyjęciu święceń. W ten sposób kan. 3 nie tylko podkreślił obowiązek duchownych życia w doskonałej wstrzemięźliwości, ale też zakaz zamieszkania z prawowitą żoną stanowił mechanizm chroniący duchownych przed ewentualnymi nadużyciami w tej materii⁶³. Co prawda nie można kan. 3 interpretować w sensie nakazu zachowania celibatu (bezżeństwa duchownych), ale uważa się, że wzbraniał on również synezaktyzmu, czyli małżeństw duchowych, gdyż niejednokrotnie związki takie były przyczyną poważnego zgorznienia we wspólnocie, wprowadzały zamieszanie, gdyż były ukrytymi formami konkubinatu duchownych⁶⁴.

3. Dekretały papieży

Serię oficjalnych dokumentów opartych na autorytecie papieskim, związanych z tematem celibatu wstrzemięźliwości, rozpoczyna anonimowy dekretal *Dominus inter* znany również jako *Canones ad Romanorum Gallos episcopos*, przypisywany papieżowi Damazemu (pontyfikat: 366-384) lub papieżowi Syrycjuszowi (pontyfikat: 384-389), albo nawet Innocentemu I (pontyfikat: 401-417). Celem tego dekretalu było przedstawienie stanowiska Stolicy Apostolskiej w ważniejszych kwestiach stojących przed biskupami Galii w ich posłudze pasterskiej, wśród których sprawa wstrzemięźliwości duchownych zajmowała ważne miejsce⁶⁵. Został on

⁶³ Por. Pietras, *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty. Komentarze*, s. 147; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 50.

⁶⁴ Por. *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1, s. 29, przyp. 2; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 50.

⁶⁵ Por. E. Babut, *La plus ancienne Décrétale*, Paris 1904, s. 7-18; T. Kołosowski, *Celibat duchownych – normy prawne, jego motywacje i praktyka w Kościele galijskim od połowy IV do połowy VI wieku w świetle kanonów synodów kościelnych*, VoxP 75 (2020) s. 287; Y. Duval, *La décrétale Ad Gallos Episcopos: son texte et son auteur*, Vigiliae Christianae Supplementum 73, Leiden – Boston 2005, s. 1-7; Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 206; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 57-58. Christian Cochini (*Le celibat sacerdotal dans la tradition primitive de l'Église*, s. 2) nie traktuje dekretalu *Dominus inter* jako chronologicznie najstarszego dokumentu papieskiego nakazującego duchownym zachowanie wstrzemięźliwości, ale uważa za takie dekretały *Directa* z 10 lutego 385 i *Cum in unum* z 386 roku.

dołączony w formie listu papieskiego do kanonów synodu rzymskiego⁶⁶. Jedno z pytań skierowanych przez biskupów Galii do papieża dotyczyło zagadnienia wstrzeźliwości duchownych⁶⁷. Aby na nie odpowiedzieć, papież powołał się na Pismo Święte oraz na Tradycję. Argumentuje on na podstawie Starego Testamentu, że grzech pierworodny sprowadzał się do rozpusty seksualnej. Dlatego duchowni nie powinni wkraczać na ścieżkę nieposłuszeństwa woli Bożej, ale zobowiązani są zachować wstrzeźliwość. Motyw zachowania wstrzeźliwości z Nowego Testamentu oparty jest na opozycji dążeń ciała i ducha. Wyświęcony duchowny, nawet legalnie żonaty, gdyby korzystał z praw małżeńskich, uległby zepsuciu. Zachowanie wstrzeźliwości kapłanów uzasadnia również to, że sprawują oni kult Boży⁶⁸.

Papież Syrycjusz w dekretale *Directam* znanym też jako *Epistola Siricii papae ad Eumerium (Himerium) Tarraconensem episcopum* z 10 lub 11 lutego 385 roku⁶⁹ surowo nakazał zachowywać wstrzeźliwość duchownym, w związku z tym, że wielu kapłanów i diakonów po przyjęciu święceń miało relacje seksualne z prawowitymi żonami, ale również z konkubinami, z których zrodziło się potomstwo. Nakaz ten uzasadnił teologicznie wolą samego Chrystusa. Według papieża nieodwołalne prawo zobowiązuje wszystkich kapłanów i diakonów, aby podobali się Bogu w ofiarach, jakie codziennie składają. Duchowni, którzy zawarli związek małżeński, o ile zachowują wstrzeźliwość, mogą zachować swój urząd, jednak bez możliwości promocji. Ci zaś duchowni, którzy nie

⁶⁶ Por. [Dominus inter], *Siricii Pp. Epistola X, seu canones synodi Romanorum ad Gallos episcopos*, PL 13, 1181; *Dominus inter*, w: E. Babut, *La plus ancienne Décrétale*, Paris 1904, s. 69; D. Coustant, *Epistolae Romanorum Pontificium et quae ad eos scriptae sunt. A S. Clemente I usque ad Innocentium III*, t. I, Parisiis 1721, k. 686-700.

⁶⁷ Por. Stickler, *The Case for Clerical Celibacy. Its Historical Development and Theological Foundations*, s. 32.

⁶⁸ Por. [Dominus inter], *Siricii Pp. Epistola X, seu canones synodi Romanorum ad Gallos episcopos*, PL 13, 1184-1185; *Dominus inter*, w: Babut, *La plus ancienne Décrétale*, s. 74-77; D. Coustant, *Epistolae Romanorum Pontificium*, s. 685; Barla, *L'obligation canonique du celibat des ministres, vers 380 en Occident et en Orient*, s. 227-232; R. Gryson, *Les origines du celibat ecclésiastique du Ier au VIIe siècle*, Gembloux 1979, s. 131; Y. Duval, *La décrétale Ad Gallos Episcopos: son texte et son auteur*, s. 69-83; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 59-60;

⁶⁹ Por. Siricius, *Epistola Siricii papae ad Eumerium (Himerium) Tarraconensem episcopum*, [Directam], w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, opr. M. Ożóg – H. Pietras, t. 13, ŻMT 85, Kraków 2021, s. 6*; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 64.

zachowują wstrzemięźliwości, powagą Stolicy Apostolskiej mają utracić wszelkie kościelne zaszczyty, a także zabronione zostało im sprawowanie sakramentów, aby ich nie sprofanowali⁷⁰. Papież w analizowanym dekrete nie wykluczył możliwości przyjęcia mężczyzn żonatych do stanu duchownego, ale wyłączył tych, którzy jako świeccy wielokrotnie się żenili, a potem aspirowali do przyjęcia święceń. Wykluczeni byli również ci, którzy małżeństwa nie zawarli z dziewicą, ale z wdową, kobietą opuszczoną albo z nierządnicą⁷¹.

Obowiązek zachowania wstrzemięźliwości przez duchownych Papież Syrycjusz potwierdził w innym dekrete *Cum in unum* z 6 stycznia 386 roku. Zarządzenia tego dekretu, znanego również pod nazwą *Epistola Siricii Papae ad Episcopos Africae*, wypracowane przez Papieża i zgromadzonych przy nim biskupów, dotarły do Italii, zachodniej części wybrzeża Afryki, prawdopodobnie też do Galii. Papież polecił, żeby kapłani i diakoni nie współżyli ze swoimi żonami, bo tego wymaga ich urząd i zobowiązania wynikające ze służby Bożej. Chodziło o to, aby nie powodować zgorszenia wiernych, a nawet pogan. Naruszenie tego obowiązku potraktowane zostało nie tylko jako przestępstwo kościelne, ale i grzech, jego sprawca zaś „odłącza się od wspólnoty, a wydaje się na piekielne kary”⁷².

Papież Innocenty I usankcjonował obowiązek zachowania wstrzemięźliwości w dekrete *Etsi tibi* z 16 lutego 404 roku, skierowanym do Wiktrycjusza, biskupa Rouen. Według przepisów zawartych w tym dekrete niżsi duchowni dążący do kapłaństwa mogli zawierać małżeństwa, ale jedynie z dziewicami, a nie z wdowami lub z kobietami oddalonymi. Zakazana została też digamia, czyli powtórne małżeństwa owdowiałych kapłanów⁷³.

---

⁷⁰ Por. Siricius, *Epistola Siricii papae ad Eumerium (Himerium) Tarraconensem episcopum [Directam]*, w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, s. 10*; Kastelik, *Celibat wczoraj i dziś*, s. 42-43.

⁷¹ Por. Siricius, *Epistola Siricii papae ad Eumerium (Himerium) Tarraconensem episcopum [Directam]*, w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, s. 12-12*.

⁷² Por. Siricius, *Epistola V Siricii Papae ad Episcopos Africae, [Cum in unum]*, PL 13, 1160-1162; D. Coustant, *Epistolae Romanorum Pontificum et quae ad eos scriptae sunt. A S. Clemente I usque ad Innocentium III*, s. 651-658; Heid, *Celibat w Kościele pierwotnym*, s. 222-224; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique*, s. 68-70.

⁷³ Por. Innocentius I, *Epistola eiusdem Innocentii papae ad Victorium Rothomagensis episcopum [Etsi tibi]*, w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, opr. M. Ożóg – H. Pietras, t. 13, *ŻMT* 85, Kraków 2021, s. 29-30*; J. Ihnatowicz, „Mąż jednej żony”. *Święcenia i digamia w najstarszej Tradycji*, *KiST* 3 (2004) s. 339.

Normy na temat wstrzemięźliwości duchownych odnajdujemy również w dekretale *Consulenti* Innocentego I, znanym jako *Epistola Innocentii papae ad Exuperium Tolosanum episcopum*, z 20 lutego 405 roku. Papież powołał się w nim na wcześniejsze normy w tej materii wydane przez papieża Syrycjusza oraz uzasadnił nakaz wstrzemięźliwości duchownych autorytetem prawa boskiego, przywołując przykład kapłanów i lewitów ze Starego Testamentu oraz teologię św. Pawła. Ponieważ kapłani i diakoni poświęcają się modlitwie i składaniu ofiar, dlatego powinni zachować doskonałą czystość. Diakonów i prezbiterów, którym po przyjęciu święceń urodziły się dzieci, co wskazuje, że nie zachowali oni obowiązku wstrzemięźliwości, należy pozbawić wszelkich zaszczytów kościelnych i nie dopuszczać ich do sprawowania służby Bożej⁷⁴.

4. Prawo rzymskie wobec celibatu

Antyczni Rzymianie mieli głęboko zakorzenione przekonanie, że zawarcie małżeństwa, założenie rodziny i posiadanie potomstwa było moralną koniecznością i obowiązkiem obywatelskim⁷⁵. Ideałem było życie w małżeństwie i rodzinie, a nie celibat⁷⁶. Konieczność zawarcia małżeństwa wynikała w pierwszym rzędzie z tradycji (*mos maiorum*) i prawa zwyczajowego stanowiącego wzorcową normę obyczajową, która znaczyła dla Rzymian niejednokrotnie więcej niż ustawy⁷⁷. Również cenzorzy, przeprowadzając co 5 lat, w ramach tzw. *lustratio*, spis obywateli uprawnionych do głosowania na zgromadzeniach ludowych oraz zobowiązanych do płacenia podatków i do służby wojskowej, zachęcali ich do zawierania małżeństw oraz posiadania potomstwa⁷⁸. Za

---

⁷⁴ Por. Innocentius I, *Epistola Innocentii papae ad Exuperium Tolosanum episcopum* [*Consulenti*], w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, opr. M. Ożóg – H. Pietras, t. 13, ŻMT 85, Kraków 2021, s. 34-36*; Anoh, *Le celibat clérical et la question juridique de l'ordination des homes sacramentellement mariés dans l'Eglise latine (can. 277, § 1)*, s. 71-73.

⁷⁵ Por. T. Mommsen, *Historia Rzymska*, t. 1, tł. T. Dziekoński, Warszawa 1867, s. 48.

⁷⁶ Por. P. Niczyporuk, *Zawarcie małżeństwa „liberorum procreandorum causa” w prawie rzymskim*, „Zeszyty Prawnicze” 14/3 (2014) s. 195.

⁷⁷ Por. Niczyporuk, *Zawarcie małżeństwa „liberorum procreandorum causa” w prawie rzymskim*, s. 195; M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 18.

⁷⁸ Por. U. Topczewska, *Privilegium exigendi w rzymskim procesie formułkowym*, Białystok 2015, s. 182.

uchylanie się od zawarcia małżeństwa, które było podstawowym obowiązkiem społecznym, cenzorzy nakładali na beżennych mężczyzn podatek, tzw. *aes uxorium*, na rzecz skarbu państwa⁷⁹. Cesarz Oktawian August wprowadził ustawę *Lex Iulia de maritandis ordinibus* (18 rok przed Chrystusem), którą uzupełniło *Lex Papia Poppaea nuptialis* (9 rok po Chrystusie)⁸⁰. Celem tych ustaw było nie tylko podniesienie godności małżeństwa, ale i zachęta do zawierania małżeństw oraz posiadania dzieci, przy czym faworyzowane były rodziny wielodzietne⁸¹. *Lex Iulia* wymierzona była w celibatariuszy, ponieważ nakazywała ona wszystkim mężczyznom w wieku od 25 do 60 roku życia oraz wszystkim kobietom pomiędzy 20 a 50 rokiem życia zawarcie małżeństwa i posiadanie potomstwa. Wprowadzała ona przywileje za zawarcie małżeństwa, a z drugiej strony czyniła celibatariuszy niezdolnymi do nabywania spadków i legatów, a także fideikomisów i przysporzeń z darowizn na wypadek śmierci⁸². Po rozwiązaniu jednego małżeństwa mężczyźni mieli niezwłocznie zawrzeć kolejne, kobiety mogły skorzystać z prawa do przerwy przed ponownym zamążpójściem⁸³. Następca Oktawiana Augusta cesarz Tyberiusz powołał komisję mającą prerogatywę przepisy *Lex Papia Poppaea* przez wprowadzenie tzw. *delatores* (informatorów) wyszukujących i ścigających celibatariuszy, którzy nielegalnie nabyli spadki⁸⁴.

---

⁷⁹ Por. Topczewska, *Privilegium exigendi w rzymskim procesie formułkowym*, s. 182-183.

⁸⁰ Por. J. Kamiński, *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, w: *Prawo rzymskie słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 93; J. Kamiński, *Lex Papia Poppaea*, w: *Prawo rzymskie słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 93; *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, w: W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 156; Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, s. 66; M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986, s. 190 i 204-212; D. Cherry, *Studies in the marriage legislation of Augustus*, Saskatoon – Saskatchewan 1981, s. XIV (mps, Degree of Master of Arts).

⁸¹ Por. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, s. 66.

⁸² Por. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, s. 66-67; *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, w: W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 156; *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, w: A. Berger, *Encyclopedic dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1991, s. 554.

⁸³ Por. D. Stolarek, *Quasi adultera. Rozważania na gruncie Lex Iulia de adulteriis coercendis*, „Roczniki Nauk Prawnych” 22/2 (2010) s. 135, przyp. 3; Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, s. 67.

⁸⁴ Por. Cherry, *Studies in the marriage legislation of Augustus*, s. XIV.

Można domniemywać, że brak w pierwszych trzech wiekach chrześcijaństwa norm stanowionych przez Kościół na temat celibatu wstrzemięźliwości duchownych mógł mieć związek ze wspomnianym powyżej obowiązującym prawem rzymskim, ale również z prześladowaniami. Chodziło o to, aby stanowiąc prawo niezgodne z *ius romanum*, nie dawać sposobności do zwalczania chrześcijaństwa, które od czasów cesarza Nerona było wielokrotnie poddawane represjom. Władze rzymskie wykorzystywały najmniejszy nawet pretekst do walki z Kościołem. Szczególnie surowo zwalczano chrześcijan za cesarza Dioklecjana, który w 303 roku wydał edykty prześladowcze. Nie jest chyba przypadkiem, że dopiero po jego abdykacji, która miała miejsce w 305 roku, odbył się synod w Elwirze⁸⁵. Trzeba też pamiętać, że w tamtych czasach instytucje Kościoła dopiero się tworzyły, a w tym procesie, jak napisał papież Paweł VI, najpierw była praktyka, a dopiero na końcu została ona potwierdzona normami prawa stanowionego⁸⁶.

Przełomowe znacznie dla relacji Kościoła i państwa miał tzw. edykt mediolański⁸⁷. W 313 roku cesarz zachodniej części Imperium Konstantyn spotkał się w Mediolanie z Lyncynuszem i wspólnie wprowadzili nowe zasady polityki religijnej, zapewniając chrześcijanom równouprawnienie z innymi wyznaniem⁸⁸. Tenże Konstantyn w 320 roku konstytucją *De infirmandis poenis caelibatus et orbitatis* zniósł ustawy *Lex Iulia et Papia Poppaea*, co z jednej strony wynikało z tego, że nie spełniały już one swojego celu, a z drugiej strony było to inspirowane zasadami nauki chrześcijańskiej, według której wstrzemięźliwość jest oznaką doskonalszego życia, a zachowanie czystości – środkiem do doskonalszego zjednoczenia z Bogiem⁸⁹.

Po edyktie mediolańskim zaczął się proces chrystianizacji prawodawstwa rzymskiego⁹⁰, co jest widoczne w Kodeksie Teodozjusza (438 rok)⁹¹.

---

⁸⁵ Por. J. Oko, *Pierwsze wieki chrześcijaństwa*, Wilno 1934, s. 12-31 i 50-54.; M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, s. 330-331.

⁸⁶ Por. Paulus VI, Litterae encyclicae *Sacerdotalis celibatus*, diei 24 VI 1967, n. 36, w: https://www.vatican.va/content/paulvi/la/encyclicals/documents/hf_pvi_enc_24061967_sacerdotalis.html (dostęp: 1.08.2023).

⁸⁷ Por. A. Dębiński, *Czy Kościół żyje prawem rzymskim?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 305 (2008) s. 62.

⁸⁸ Por. A. Krawczuk, *Konstantyn Wielki*, Warszawa 1970, s. 145-153.

⁸⁹ Por. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, s. 68; P. Csillag, *The Augustian Laws of Family Relations*, Budapest 1976, s. 23.

⁹⁰ Por. A. Żurek, *Chryścianizacja prawa po „edykcie mediolańskim”*, VoxP 34 (2014) s. 76.

⁹¹ Por. M. Ożóg, – M. Wójcik, *Przedmowa*, w: *Kodeks Teodozjusza Księga Szesnasta*, tłum. A. Caba, SCL 7, Kraków 2014, s. V-VI.

Cesarz, chcąc wlać nowe życie w ustrój rzymski, postanowił oprzeć się na chrześcijaństwie. Skutkiem tego było włączenie Kościoła w sprawy państwa. W tym wszystkim kwestia karności duchowieństwa odgrywała ważną rolę⁹². W Kodeksie odnajdujemy edykt cesarza Honoriusza i Teodozjusza z 8 maja 420 roku inspirowany kanonami Soboru Nicejskiego, który zakazywał duchownym dzielenia życia z obcymi kobietami, przy czym otrzymali oni zezwolenie, aby ich dom był schroniskiem dla matek, rodzonych siostr i córek. Zabraniał też biskupom, prezbiterom i diakonom współżycia ze swoimi żonami, sankcjonując funkcjonujący w prawie kościelnym celibat wstrzemięźliwości. Edykt nakazywał jednak, aby zaopiekować się kobietami, które przed wstąpieniem ich mężów do stanu duchownego żyły z nimi w małżeństwach, w celu zagwarantowania im utrzymania⁹³.

5. Podsumowanie

W Kościele starożytnym udzielano święceń zarówno mężczyznom żonatym, jak i tym, którzy dobrowolnie wybrali bezżeństwo. Nie istniał obowiązek celibatu w sensie bezżeństwa. Zwyczajowo natomiast diakoni, prezbiterzy i biskupi, po przyjęciu święceń, zachowywali wstrzemięźliwość i nie korzystali z praw małżeńskich. Wśród kleru zdarzały się jednak nadużycia w tej sferze. Problemem dla władz kościelnych były też związki na wzór małżeństw, w których duchowni żyli wspólnie z synezaktami, dziewicami poświęconymi Bogu. W takich duchowych małżeństwach nie zawsze udawało się zachować czystość i stawały się one ukrytymi formami konkubinatu, powodując zgorzenie we wspólnocie. Nadużyciom trzeba było zaradzić i przywrócić dyscyplinę wśród kleru. Jednak do czasów synodu w Elwirze nie było przepisów prawa stanowionego przez Kościół, które usankcjonowałyby obowiązek zachowania wstrzemięźliwości przez duchowieństwo. Wydaje się, że mogło to być spowodowane obawą władz kościelnych o to, aby stanowiąc prawo przeciwne do ustaw cesarskich, nie dawać dodatkowego pretekstu do zwalczania chrześcijaństwa, które i tak było poddawane prześladowaniom przez państwo. Za taką hipotezą przemawia fakt, iż dopiero wtedy, kiedy polityka religijna *Imperium Romanum* zmieni-

⁹² Por. A Dębiński, *Czy Kościół żyje prawem rzymskim?* „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 305 (2008) s. 62.

⁹³ Por. CTh XVI 2, 44 (za: *Codicis Theodosiani Liber Sextus Decimus*, tł. A. Caba, SCL 7, ŻMT 71, Kraków 2014).

ła się na korzyść chrześcijaństwa, pojawiły się pierwsze przepisy kościelnego prawa stanowionego na temat celibatu wstrzemięźliwości duchownych. Najpierw takie normalizacje weszły w życie w prawie partykularnym. Najstarsze kanony uchwalono na synodzie w Elwirze w 306 roku, który uregulował problem zamieszkania duchownych z kobietami oraz nakazał im zachowanie wstrzemięźliwości pod sankcją złożenia z urzędu. Kolejny synod w Arles z 314 roku rozszerzył obowiązek wstrzemięźliwości duchownych praktycznie na cały Kościół zachodni. Nie zabroniono zawierania małżeństw wobec kandydatów do stanu duchownego, a niezachowanie go stało się przeszkodą do przyjęcia święceń. W Kościele wschodnim nie było jednolitej dyscypliny. Synod w Ancyrze (314 rok) zezwolił diakonom zawierać małżeństwa, o ile zastrzegli sobie takie prawo przed święceniami oraz za zgodą biskupa, pod sankcją utraty urzędu. Inny wschodni synod w Neocezarei z 314 roku zakazał zawierania małżeństw po przyjęciu święceń diakonatu i prezbiteratu. Surowe przepisy wprowadził afrykański synod w Kartaginie z 348 roku. Nie tylko nakazał duchownym wstrzemięźliwość, ale też zakazał im zamieszkiwania pod jednym dachem z żonami pod sankcją utraty godności kościelnych. Synody kościoła galijskiego zakazały udzielania święceń mężczyznom drugi raz żonatym (Valence z 374 roku) i dopuszczania do święceń mężczyzn żonatych, o ile nie złożą przysięgi o zachowaniu wstrzemięźliwości (Orange z 441 roku).

Następny etap wprowadzania przepisów na temat celibatu wstrzemięźliwości dokonał się na gruncie prawa powszechnego. Sobór Nicejski I z 325 roku co prawda nie wykluczył udzielania święceń mężczyznom żonatym, ale zabronił diakonom, prezbiterom i biskupom mieszkać pod jednym dachem z kobietą, również z prawowitą żoną, w ten sposób pośrednio zobowiązując do zachowania celibatu wstrzemięźliwości. Papież Damazy, Syrycjusz i Innocenty I wydali dekretały, w których zobowiązywali wyższe duchowieństwo do zachowania czystości. Celibat wstrzemięźliwości uzasadniali oni wolą Chrystusa, wymogami sprawowania kultu Bożego, zwyczajem oraz tym, aby nie powodować zgorzelenia wśród wiernych. Kiedy w V wieku Kościół został włączony w sprawę państwa, to również prawo rzymskie usankcjonowało funkcjonujący w prawie kościelnym celibat wstrzemięźliwości, wydając przepisy obligujące duchowieństwo do jego zachowania.

Bibliography

Sources

- Concilium Ancyranum, *Canones*, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, *Źródła Myśli Teologicznej* 37, Kraków 2006, s. 62-68*.
- Concilium Arausicanum, w: *Dokumenty synodów od 439 do 504 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 6, *Źródła Myśli Teologicznej* 62, Kraków 2011, s. 15-21*.
- Concilium Arelatense, *Canones*, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, *Źródła Myśli Teologicznej* 37, Kraków 2006, s. 71-75*.
- Concilium Carthaginense, *Canones*, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, *Źródła Myśli Teologicznej* 37, Kraków 2006, s. 193-199*.
- Concilium Eliberitanum, *Canones*, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, *Źródła Myśli Teologicznej* 37, Kraków 2006, s. 49-61*.
- Concilium Neocaesareense, *Canones*, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, *Źródła Myśli Teologicznej* 37, Kraków 2006, s. 75-77*.
- Concilium Niceanum I, *Canones*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1, opr. A. Baron – H. Pietras, *ŹMT* 24, Kraków 2002, s. 26-47.
- Concilium Valentinum, *Synodica ad universos episcopos Galliarum*, w: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, t. 1, *Źródła Myśli Teologicznej* 37, Kraków 2006, s. 280-282*.
- [*Dominus inter*], *Siricii Pp. Epistola X, seu canones synodi Romanorum ad Gallos episcopos*, PL 13, 1181-1196.
- Dominus inter*, w: E. Babut, *La plus ancienne Décrétale*, Paris 1904, s. 69-87.
- Innocentius I, *Epistola eiusdem Innocentii papae ad Victoricum Rothomagensi episcopum*, [*Etsi tibi*], w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, opr. M. Ożóg – H. Pietras, t. 13, *Źródła Myśli Teologicznej* 85, Kraków 2021, s. 27-34*.
- Innocentius I, *Epistola Innocentii papae ad Exuperium Tolosanum episcopum*, [*Consulentii*], w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, opr. M. Ożóg – H. Pietras, t. 13, *Źródła Myśli Teologicznej* 85, Kraków 2021, s. 34-38*.
- Codicis Theodosiani Liber Sextus Decimus*, tł. A. Caba, Synody i kolekcje praw 7, *Źródła Myśli Teologicznej* 71, Kraków 2014, s. 32-33* (= CTh).
- Paulus pp. VI, *Litterae encyclicae Sacerdotalis celibatus*, diei 24 VI 1967, n. 36, w: https://www.vatican.va/content/paulvi/la/encyclicals/documents/hf_pvi_enc_24061967_sacerdotalis.html (dostęp: 1.08.2023).
- Siricius, *Epistola Siricii papae ad Eumerium (Himerium) Tarraconensem episcopum*, [*Directam*], w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, opr. M. Ożóg – H. Pietras, t. 13, *Źródła Myśli Teologicznej* 85, Kraków 2021, s. 6-15*.
- Siricius, *Epistola V Siricii Papae ad Episcopos Africae [Cum in unum]*, PL 13, 1160-1162.

Studies

- Achelis H., *Virgines subintroductae. Ein Beitrag zum VII Kapitel des I Korintherbriefs*, Leipzig 1902.
- Anoh J.M., *Le celibat clérical et la question juridique de l'ordination des homes sacramentellement mariés dans l'Eglise latine (can. 277, § 1)*, Ottawa 2021 (diss.).
- Babut E., *La plus ancienne Décrétale*, Paris 1904.
- Banaszak M. – Weiss A., *Arles*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz et al., Lublin 1995, k. 926.
- Barla A., *L'obligation canonique du celibat des ministres, vers 380 en Occident et en Orient. Comparaison entre les Traditions orientales et occidentales*, Université de Strasbourg b.r.w. (diss.).
- Brundage J.A., *Law, Sex, and Christaian Society in Medieval Europe*, Chicago – London 1990.
- Čairović I., *Possible Influence of Hosius of Cordoba on Decisions Made at the First Ecumenical Council (325). Analogy of Canons from the Councils of Elvira, Arles and Nicea*, „Bogoslowni vestnik” 77 (2017) s. 97-108.
- Cherry D., *Studies in the marriage legislation of Augustus*, Saskatoon – Saskatchewan 1981 (mps, Degree of Master of Arts).
- Cochini C., *Origini apostoliche del celibato sacerdotale*, tł. A. Perlasca, Roma 2011.
- Cochini C., *Le celibat sacerdotal dans la tradition primitive de l'Église*, w: https://clerus.org/clerus/dati/2002-04/05-6/Celib_sac.htm (dostęp: 1.08.2023).
- Costant D., *Epistolae Romanorum Pontificium et quae ad eos scritae sunt. As Clemente I usque ad Innocentium III, Tomus I*, Parisiis 1721.
- Csillag P., *The Augustian Laws of Family Relations*, Budapest 1976.
- Deen H., *Le celibat des prêtres dans les premiers siècles de l'Église*, Paris 1969.
- Dębiński A., *Czy Kościół żyje prawem rzymskim?* „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 305 (2008) s. 59-68.
- Drączkowski F., *Elwira*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, red. R. Łukaszyk, Lublin 1995, k. 906-907.
- Duval Y., *La décrétale Ad Gallos Episcopos: son texte et son auteur*, Vigiliae Christianae Supplementum 73, Leiden – Boston 2005.
- Espírito Santo B do. LC, *O celibato sacerdotal e diaconal no cânon 29º do concilio de Arles de 314*, „Alpha Omega” 23/2 (2020) s. 223-240.
- Funk F., *Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen*, t. 1, Padeborn 1897.
- Góralski W., *Wprowadzenie do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce*, Lublin 1991.
- Gryson R., *Les origines du celibat ecclésiastique du Ier au VIIe siècle*, Gembloux 1979.
- Heid S., *Celibat w Kościele pierwotnym. Początki obowiązku wstrzemięźliwości dla duchownych na Wschodzie i na Zachodzie*, tł. S. Stańczyk, Tuchów 2000.
- Herman E., *Célibat des clerics en droit oriental*, w: *Dictionnaire de droit canonique sous la direction R. Naz*, t. 3, Paris 1942, k. 145-156.

- Insadowski H., *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935.
- Jaczynowska M., *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986.
- Jager J.N., *Le celibat ecclesiastique dans ses rapports religieux et politiques*, Paris 1836.
- Jombart E., *Célibat des clercs en droit occidental*, w: *Dictionnaire de droit canonique sous la direction R. Naz*, t. 3, Paris 1942, k. 132-145.
- Kamiński J., *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, w: *Prawo rzymskie słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 93.
- Kamiński J., *Lex Papia Poppaea*, w: *Prawo rzymskie słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 93.
- Kasprzak D., *Rozwój i motywacja kościelnej doktryny o celibacie duchownych (IV-VII w.)*, w: *Stosowność celibatu w relacji do kapłaństwa*, red. H. Sławiński, Kraków 2012, s. 105-123.
- Kastelik B., *Celibat wczoraj i dziś*, Myśl Teologiczna 92, Kraków 2018.
- Kołosowski T., *Celibat duchownych – normy prawne, jego motywacje i praktyka w Kościele galijskim od połowy IV do połowy VI wieku w świetle kanonów synodów kościelnych*, „Vox Patrum” 75 (2020) s. 285-298.
- Krawczuk A., *Konstantyn Wielki*, Warszawa 1970.
- Kuryłowicz M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994.
- Lázaro Sánchez J.M., *L’Etat actuel de la recherche sur le concile d’Elvire*, „Revue des sciences religieuses” 82 (2008) 4, Varia, w: <https://journals.openedition.org/rsr/413#text> (dostęp: 1.08.2023).
- Lewandowicz J., *O brzmieniu i tłumaczeniu kanonu 33 synodu w Elwirze najstarszego oficjalnego tekstu Kościoła o celibacie duchowieństwa*, „Vox Patrum” 33 (2013) s. 209-219.
- Lex Iulia de maritandis ordinibus*, w: A. Berger, *Encyclopedic dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1991, s. 553-554.
- Lex Iulia de maritandis ordinibus*, w: W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 156.
- Meigne M., *Concile ou collection d’Elvire*, „Revue d’Histoire Ecclésiastique” 70 (1975) s. 361-387.
- Mommsen T., *Historia Rzymska*, t. 1, tł. T. Dziekoński, Warszawa 1867.
- Niczyporuk P., *Zawarcie małżeństwa „liberorum procreandorum causa” w prawie rzymskim*, „Zeszyty Prawnicze” 14/3 (2014) s. 193-220.
- Ożóg M. – Wójcik M., *Przedmowa*, w: *Kodeks Teodozjusza Księga Szesnasta*, tł. A. Caba, Synody i kolekcje praw 7, Kraków 2014, s. V-IX.
- Pastuszko M., *Sakrament święceń (kanony 1008-1054)*, Kielce 2008.
- Piechocka-Kłós M., *Konstantyn I Wielki i Sobór Nicejski I (325) w wybranych źródłach historycznych*, „NURT SVD” 1 (2020) s. 112-130.
- Piechocka-Kłós M., *Sobory powszechne w epoce późnego cesarstwa (IV-VI w.)*, „Studia Warmińskie” 48 (2011) s. 291-305.

- Pietras H., *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty. Komentarze*, Kraków 2013.
- Ryś G., *Celibat*, Kraków 2019.
- Schatz K., *Sobory powszechne, punkty zwrotne w historii Kościoła*, tł. J. Zakrzewski, Kraków 2001.
- Sobór Nicejski I (325), Wprowadzenie*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1, opr. A. Baron – H. Pietras, *Źródła Myśli Teologicznej* 24, Kraków 2002, s. 21-23.
- Sordyl K., *Dzieje schizmy pryscyliańskiej (370- 385) Dramatyczna likwidacja pryscyliaizmu*, „Vox Patrum” 33 (2013) s. 317-327.
- Starowieyski M., *Sobory niepodzielonego Kościoła*, Kraków 2016.
- Stawniak H., *Celibat*, w: *Leksykon Prawa Kanonicznego*, red. M. Sitarz, Lubin 2019, k. 371-381.
- Stickler A., *The Case for Clerical Celibacy. Its Historical Development and Theological Foundations*, San Francisco 1995.
- Stolarek D., *Quasi adultera. Rozważania na gruncie Lex Iulia de adulteriis coercendis*, „Roczniki Nauk Prawnych” 22/2 (2010) s. 135-154.
- Strojnowski J., *Celibat*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1995, k. 1394-1396.
- Szafrański A. – Wójcik W., *Celibat. B. Kościół zachodni*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1995, k. 1399-1403.
- Topczewska U., *Privilegium exigendi w rzymskim procesie formułkowym*, Białystok 2015.
- Vilella J. – Barreda P., *Los cánones de la Hispana atribuidos a un Concilio Iliberritano. Estudio filológico*, w: *I concili della cristianità occidentale. Secoli III-V. XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 3-5 maggio 2001*, *Studia Ephe-meridis Augustinianum* 78, Roma 2002, s. 545-579.
- Weiss A., *Ankara*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz et al., Lublin 1995, k. 619-620.
- Winterslow Dale A., *The Synod of Elvira and christian life in the fourth century. A historical essay*, London 1882.
- Żurek A., *Chryścianizacja prawa po „edykcie mediolańskim”*, „Vox Patrum” 34 (2014) s. 73-88.
- Żurek A., *Synody wczesnochrześcijańskie*, w: *Synody Diecezji Tarnowskiej*, t. 7, red. A. Żurek – J. Soprych, Kraków 2017, s. 31-46.